

İKTİSADİ DÜŞÜNCEDE HİZMET SEKTÖRÜNÜN EVRİMİ VE KALKINMA DİNAMİKLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

SERVICE SECTOR EVOLUTION IN ECONOMIC THOUGHT AND
ITS IMPACT ON DEVELOPMENT DYNAMICS

Eser ÇAPIK¹

ORCID: 0000-0002-2754-023X

Murat Ali DULUPÇU²

ORCID: 0000-0001-9269-5978

Öz

Son yüzyılda dünya ekonomisi, hizmet sektörünün öneminin giderek artmasıyla büyük değişimlere sahne olmuştur. Hizmet sektörünün ekonomik değerinin kavranışı, iktisadi düşüncenin gelişimiyle birlikte farklı dönemlerde şekillenmiştir. Bu çalışma, Sanayi Devrimi sonrası hizmet sektörünün üretim süreçlerindeki rolünden başlayarak, modern kalkınma iktisadındaki yerine kadar olan evrimini ele almaktadır. Ayrıca, hizmet sektörünün ikincil bir faaliyet alanı olarak değerlendirilmesinden, modern ekonomilerin temel yapı taşına dönüşmesine kadar geçen süreci incelemiştir. Bu süreçte, hizmet sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınmadaki stratejik rolüne dair yaklaşımlar, kuramsal bir çerçevede sunularak mevcut literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Çalışma, hizmet sektörünün tarihsel gelişimini iktisadi düşünceyle ilişkilendirirken, modern kalkınma iktisadındaki rolünü detaylı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Sektörü, İktisat Düşünce Tarihi, Ekonomik Kalkınma

Abstract

In the last century, the world economy has witnessed great changes with the increasing importance of the service sector. The understanding of the economic value of the service sector has been shaped in different periods with the development of economic thought. This study analyses the evolution of the service sector from its role in production processes after the industrial revolution to its place in modern development economics. It also analyses the evolution of the service sector from being considered as a secondary field of activity to its transformation into a fundamental building block of modern economies. In this process, it is aimed to contribute to the existing literature by presenting approaches to the strategic role of the service sector in economic growth and development in a theoretical framework. While linking the historical development of the service sector with economic thought, the study aims to analyse its role in modern development economics in detail.

Keywords: Service Sector, History of Economic Thought, Economic Development

* Bu çalışma, Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU danışmanlığında 10.03.2024 tarihinde tamamlanan “Türk Dizilerinin İhracat Başarısını Şekillendiren Teknik Olmayan İnovasyon ve Tüketim Yakınlığı” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024).

1 Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, esercapik32@gmail.com / Sorumlu Yazar-Corresponding Author

2 Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, muratdulupcu@sdu.edu.tr

Giriş

Günümüz ekonomisinde, hizmet sektörü gelişmiş ülkelerde milli gelirin ve istihdamın önemli belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler de dahil olmak üzere, tüm coğrafyalarda ekonomik büyümenin önemli bir bileşeni olan hizmet sektörüne, ekonominin lider sektörü olarak bakılmaya başlanmıştır. Griliches (1992: 11, 21) tarafından somut meta üretmeyen, ancak çaba ve zahmet gerektiren emek faaliyetleri olarak tanımlanan hizmet sektörünün ekonomide öncü konuma gelmesindeki en büyük rolü tüketicinin gelir artışı üstlenirken bireyin sahip olduğu boş vakit, hayat beklentisinin uzaması, kadın çalışan sayısındaki artış gibi göz ardı edilmemesi gereken birçok faktör de söz konusudur. Özellikle bilgi teknolojileri, finans, sağlık, eğitim, turizm ve ticaret gibi hizmet sektörlerinde kaydedilen büyüme, geniş bir yelpazede önemli boyutlarda hizmet talebi yaratmıştır. Bu durum, yalnızca ekonomilerin daha hızlı büyümesini sağlamakla kalmayıp, istihdam, üretim girdileri ve kamu hizmetleri açısından da önemli katkılar sağlamaktadır.

Smith (1776), Fisher (1939), Clark (1941) ve Fourastié (1949) gibi birçok ekonomist tarafından üçüncül sektör olarak nitelendirilen ve ekonomide stratejik bir öneme sahip olan hizmet sektörü, bir evrimsel süreçten geçerek ekonomide gözde bir sektör haline gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı, hizmet sektörünün evrimsel sürecini çok yönlü bir perspektifle ele alarak, tarihsel gelişimi ve modern ekonomilerdeki yükselişi bağlamında kapsamlı bir analiz sunmaktır. Bu doğrultuda, çalışmada öncelikle hizmet sektörünün tarihsel evrimi ve gelişim süreci, iktisadi düşünce çerçevesinde dönemselsel bir yaklaşımla incelenmektedir. Ardından, hizmet sektörünün modern ekonomilerdeki rolü ve etkisi, sektörel büyüme ve ekonomik yapılar üzerindeki stratejik önemi bağlamında derinlemesine ele alınmaktadır. Son olarak, geniş bir literatür taraması ışığında hizmet sektörünün ekonomik kalkınmaya olan katkıları ve etkileri değerlendirilmekte, sektöre yönelik teorik ve ampirik yaklaşımlar irdelenmektedir. Bu

çalışma, hizmet sektörünün tarihsel kökenlerinden başlayarak, günümüz ekonomilerindeki kritik konumuna kadar uzanan geniş bir çerçevede sektörel dönüşüm sürecini anlamaya yönelik özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Hizmet Sektörünün Evrimi

Ekonominin gelişim tarihi, dünya genelinde, özellikle bazı ülkelerde, tarımdan sanayiye ve sonrasında hizmet ekonomisine geçişin kaçınılmaz olduğuna şahitlik etmiştir. 18'inci yüzyılın ortalarından 19'uncu yüzyılın başlarına kadar, gelişmekte olan bir sektör olmasına rağmen ekonominin en önemli sektörü olan tarım ekonomisinin ardından, 1760'lı yıllarda Sanayi Devrimi yaşanmıştır. Sanayi Devrimi, 18'inci yüzyılın sonları ve 19'uncu yüzyılın başlarında İngiltere'de başlamış ve hızla diğer Avrupa ülkelerine (örneğin Fransa, Almanya ve Rusya) yayılmıştır. 19'uncu yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Japonya gibi daha uzak coğrafyalarda da etkisini göstermiştir. Bu süreç, geleneksel tarım ekonomisinden sanayiye dayalı bir ekonomik modele geçişi hızlandırmıştır (Cheng, 2013). Yeni ekonomik çağın başlamasıyla birlikte gelir düzeyinde değişimler meydana gelmiş, böylece sağlık, eğitim, eğlence gibi birçok alanda daha fazla hizmet talep edilmeye başlanmıştır (Soubbotina ve Sheram, 2000: 51; Das ve Raut, 2014). 20'nci yüzyılın ortalarına gelindiğinde hizmet ekonomisinin ABD'de egemen olmaya başlaması, özellikle gelişmiş ülkelerin hizmet ekonomisine geçmesi, dünya ekonomisinde üçüncülleşme sürecini başlatmıştır (Cheng, 2013). Hizmet sektörünün yükselişinin dört farklı kuram ile açıklanması mümkündür.

İlk kuram, Fisher (1939) ve Clark'ın (1941) "üç sektörlü hipotezleri"ne dayandırılabilir. Bu hipoteze göre, gelir artışı sonucu ekonomik istihdamın önce tarımdan imalata, ardından hizmetlere kayması söz konusudur. Tüketim yapısının, mallardan hizmetlere doğru kayması nedeniyle hizmet sektörünün payı önemli oranda artmıştır. Bu durum *Engel Yasası*³

3 1857 yılında Ernst Engel tarafından geliştirilen "Engel Yasası", düşük gelirli hanelerin bütçelerinin büyük bir bölümü gıdaya harcanırken hanelerin gelir düzeyi arttıkça diğer mal ve hizmetlere yapılan harcamaların arttığını göstermektedir (Bolling, 2022).

olarak bilinen bir eğilimin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Buna göre, mal talebinin gelir esnekliği 1'den küçük; hizmetlere olan talebin gelir esnekliği 1'den büyük olduğundan, gelir düzeyinin artması ile hizmetlere olan talep artmaktadır. 1930'lu yıllarda iktisadi teoride öncü isimler olan Fisher (1939: 24, 38) ve Clark (1941: 121, 124) tarafından ekonomik gelişmenin aşamaları için geliştirilen modelde, hizmet sektörü "üçüncül" olarak tanımlanmıştır (Grubel ve Walker, 1989; Shanmugam ve Latha, 2014; Kuznar, 2016). Ortaya koyduğu çalışmalarla birçok büyüme iktisatçısını etkileyen Clark (1941: 121, 124), ürünün emek verimliliğindeki farklılıklara ve çeşitli ekonomik faaliyetlerdeki iş gücünün dağılımına dayanarak birincil sektörü, doğal kaynakları kullanan ve dönüştüren faaliyetler (tarım, ormancılık ve balıkçılık); ikincil sektörü, doğal kaynakları sürekli olarak taşınabilir ürünlere dönüştüren üretim faaliyetleri; üçüncül sektörü ise hizmet faaliyetleri (tüketici ve üretici hizmetleri ile inşaat) diğer bir ifadeyle çalışan başına emek verimliliği şeklinde ifade etmiştir. Fisher ve Clark, hizmetler kavramını tanımlarken "*artık (residual)*" yaklaşımını kullanmışlardır. Nitekim tarım veya sanayi sektörüne dahil edilmeyen faaliyetler, hizmet sektörünün çıktısı olarak değerlendirilmektedir (Grubel ve Walker, 1989).

İkinci kuram, Baumol (1967) tarafından ortaya atılmış olan "*maliyet hastalığı hipotezi*"ne dayanmaktadır. Bu kurama göre, imalatta üretkenliğin artması, sanat benzeri emek yoğun hizmetlerin birçok açıdan maliyetlerinin yükselmesine ortam hazırlayabilmektedir. Dolayısıyla, hizmetlerin; düşük üretkenliği, daha yüksek maliyetleri nedeniyle sanayi sektörüne göre daha yüksek nispi fiyatları hizmet sektörüne geçişi kaçınılmaz hale getirmektedir. Hizmet sektöründeki verimlilik, imalat sektöründen daha yavaş arttığı için, gelir düzeyi yüksek ülkelerde üretkenlik artışlarındaki farklılıklar nedeniyle hizmet istihdamı daha yüksek seviyelere ulaşmaktadır (Baumol, 1967). Bir başka deyişle, hizmet sektöründeki düşük verimlilik, emeğe olan talebi artırmaktadır.

Üçüncü kuram, hizmetlere geçişin bir ekonomideki yapısal değişikliklerden kaynaklandığını ileri süren

"*dışsal talep şok hipotezi*"dir (Kim, 2006). Buna göre, hizmetlere yönelik hane halkı harcamalarının artması, gelir artışı, kadınların iş gücüne katılımı, hane içinde üretilen ve tüketilen çeşitli hizmet faaliyetlerinin pazarlanabilir hizmetlere dönüştürülmesi gibi faktörler, hizmet sektörünün ekonomide daha etkin hale gelmesini sağlamıştır (Fuchs, 1980).

Dördüncü kuram ise "*sanayisizleşme hipotezi*"dir (Freeman, 1995; Wood, 1995). Bu kurama göre, imalat sektörünün dış pazara açılmasıyla hizmet sektörüne duyulan ihtiyaç kademeli bir artış göstermiştir (Wood, 1995; Freeman, 1995). Yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkelerde, hizmet endüstrilerinde istihdam edilen iş gücünün payı çarpıcı bir artış göstermiştir (Fuchs, 1968). Gelişmiş ekonomilerde, uzun vadeli büyüme beklentileri açısından önemli sonuçlara sahip olan sanayisizleşme ile iş gücünün büyük bir kısmı hizmet sektörüne kaymakta, dolayısıyla hizmetler içindeki üretkenlik artışı, yaşam standardında belirleyici bir unsur olmaktadır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997).

2. İktisadi Düşüncede Hizmet Sektörünün Gelişim Süreci

Tüketicinin talebi üzerine üretici faaliyetlerinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkan hizmet sektörünün (Edvardsson vd., 2005), geniş bir faaliyet alanına sahip olması, tanımlanmasını ve sınırlarının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bir tarafın diğerine sunabileceği, genellikle soyut özellik taşıyan ve herhangi bir mülkiyet devri ile sonuçlanmayan faaliyetler olarak ifade edilebilen hizmetler, genellikle somut ürünler gibi pazarlanabilen, az da olsa soyut nitelikler taşıyan, heterojen ve maddi olmayan yönleriyle birtakım benzersiz özelliklere de sahiptir (Blois, 1983; Zeithaml vd., 1985; Beaven ve Scotti, 1990; Edgett ve Parkinson, 1993; Berry, 1995; Edvardsson vd., 2005; Akehurst, 2008; Moeller, 2010). Smith'e göre, bir hizmet üretildiği anda tüketilmekte ve arkasında herhangi bir değer bırakmamaktadır (Smith, 1776: 330). Smith'e benzer şekilde, Ricardo ve Say gibi bazı klasik iktisatçılar, hizmetlerin; bozulabilir, anında üretilip tüketilebilir, depolanamaz ve bu özellikler göz önüne alındığında biriktirilemez olduğunu savunmuşlardır (Fuchs, 1968).

Tüm bu özelliklere sahip hizmet sektörü üzerine iktisadi düşünce tarihinin kısa bir değerlendirmesi; merkantilistler ve fizyokratlardan oluşan ilk modern dönem ile klasiklerden başlayıp Keynesyen iktisatçılara kadar devam eden modern dönem şeklinde, iki evre halinde ele alınacaktır.

2.1. İlk Modern Dönem (1450-1776)

1450-1776 dönemini kapsayan erken modern dönemde hizmetler, doğrudan tanımlanmamış olmakla birlikte, tartışmaların dışında bırakılmamıştır. Analitik yaklaşımlar, genellikle hizmetlerin varlığını temelden reddetse de hem merkantilist hem de klasik iktisatçılar hizmetleri, toplumsal fayda sağlayan önemli faaliyetler olarak değerlendirmiştir.

Merkantilizm, zengin ve güçlü bir devlet inşa etme amacıyla 16'ncı yüzyılın başları ve 18'nci yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'da hakim ekonomik düşünce sistemi olmakla beraber, milli ekonomik birlik ve dış ticarete dayalı bir sistem olan, aynı zamanda feodalizmin külleri üzerine kurulan ilk sistemli ekonomi yaklaşımıdır (LaHaye, 2011). Dış ticaret ve deniz taşımacılığı faaliyetleri ile meşgul olan ve başlı başına bir hizmet teorisi olmayan merkantilistlere göre hizmetler, zenginlik açısından olması gereken bir sektör olarak görülmektedir (Heckscher, 1994). Merkantilistler, hizmetleri bir ulusun zengin olmasını sağlayan ve toplumsal açıdan faydalı işler olarak görmektedir (Vargo ve Morgan, 2005). Merkantilistler tarafından, hizmetlerin mali önceliklere göre değerlendirildiği, bir ulusun ihracat yaptıkça zenginleştiği ve altın ile gümüşün ana zenginlik kaynağı olduğu ifade edilmiştir (Vargo ve Morgan, 2005). Bir başka deyişle, merkantilistler tarafından bir ulusun zenginlik kaynağı, altın elde etmek; altın elde etmenin yolu ise deniz taşımacılığı hizmeti ve dış ticaret olarak görülmüştür. Hizmetlerin bu şekilde tanımlanması, bir ekonominin büyüdükçe ve geliştikçe nasıl değiştiğini göstermektedir (Heckscher, 1994).

Fransız ekonomist Boisguilbert, bir ulusun zenginliğinin üretim ve hizmetlerin karşılıklı sağlanmasına bağlı olduğunu; ordu, yönetim, kamu hizmetleri, doktorlar, avukatlar gibi birçok hizmetin bir arada çalışması gerektiğini ifade etmiştir

(Delaunay ve Gadrey, 1992: 9). Bu görüş, hizmet sektörünün bir ulusun ekonomik değerine katkıda bulunduğu ve birincil ve ikincil sektörlerle benzer çıktılar sağlayabileceği anlamı taşımaktadır.

Büyüme ve toplumsal değişim döneminde yaşayan ve aynı zamanda sermaye birikimi üzerine bir kuram geliştiren ilk iktisatçılar olan fizyokratlara göre mal ve hizmet üretimi, tarımsal fazlalığın tüketimine eşdeğer olarak görülmektedir (Grubel ve Walker, 1989: 28). Bir ekonominin gücünün tarım sektöründen kaynaklandığına inanan fizyokratlar, sanayi ve hizmet sektörlerinin yeni değer yaratmadığını bu nedenle kısır olduğu görüşünü savunmuşlardır (Rothbard, 2010). Ekonomik büyümenin temel anahtarının, hammadde üretim fiyatları ile çiftçinin satın aldığı mal ve hizmetler arasındaki uygun dengenin sağlanmasına bağlı olduğunu ifade eden fizyokratlara göre hizmetler (De Yong, 1994), bir kez üretildikten sonra yiyecek, giyecek ve barınma ile değiştirilemez (Grubel ve Walker, 1989: 12). Hizmetlerin somut özellik taşıması gerektiği anlayışına sahip olan fizyokratlara göre (Vargo ve Morgan, 2005), üretken olmayan harcamalar, sermaye birikimi üzerinde ölü ağırlık olarak görülmektedir.

2.2. Modern Dönem (1776-1990)

20'nci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı ve devrim niteliğindeki gelişmeler, küresel ekonomi üzerinde derin etkiler yaratmış ve bilgi ekonomisinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde bilgi, geleneksel üretim faktörlerinin yanı sıra ekonomik büyüme ve kalkınmanın temel itici gücü haline gelmiştir. Bilgi ekonomisinin ortaya çıkışı, özellikle hizmet sektörünün hızlı büyümesini ve geleneksel ekonomik yapıların köklü bir dönüşüm geçirmesini beraberinde getirmiştir (Bowden, 2020). Sanayi devrimiyle ağırlıklı olarak fiziksel üretime ve maddi sermayeye dayanan ekonomiler, 20'nci yüzyılın sonlarına doğru bilgi ve hizmet odaklı bir yapıya evrilmeye başlamıştır. Bu süreçte; finans, sigortacılık, eğitim, sağlık, turizm ve profesyonel hizmetler gibi alanlar ekonominin lokomotif haline gelmiştir. Aynı zamanda, dijitalleşme ve internet teknolojileri, üretim süreçlerinde verimliliği artırmış

ve hizmetlerin, coğrafi sınırları aşarak küresel çapta yayılmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler, özellikle gelişmiş ekonomilerde, hizmetlerin toplam istihdam içindeki payının hızla artmasına ve sanayi sektörünün öncelikli konumunu kaybetmesine neden olmuştur. Hizmet sektörünün büyümesi, yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal ve kültürel alanlarda da önemli değişimlere yol açmıştır. İnsanların yaşam tarzları, tüketim alışkanlıkları ve iş yapma biçimleri, bilgi ve hizmet odaklı ekonomilerde yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda, bilgi ekonomisinin gelişimi, hizmet sektörünün yalnızca ekonomik büyümenin bir unsuru olmanın ötesine geçerek, modern toplumların temel yapı taşlarından biri haline gelmesini sağlamıştır.

2.2.1. Erken Modern Dönem (1776-1900)

Bu dönemde hakim iktisat ekolü olarak Klasik İktisat Okulu'nun başlangıcı, Adam Smith'in 1776 tarihinde yayımlanan *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma* adlı eseri olup bu eserde, zenginliğin nasıl meydana geldiği açıklanmaktadır. Adam Smith (1776), bireysel zenginliği, bireyin ihtiyaçlarını karşılama yeteneğiyle, bir başka ifadeyle nihai tüketimle ilişkilendirmektedir. Bu bakış açısına göre, bireyin ihtiyaçlarını karşılama hizmet eden her türlü faaliyet, aslında bireysel zenginliğe katkıda bulunan unsurlar arasında yer almaktadır. Ancak ulusal zenginlik söz konusu olduğunda, Smith, üretim, tasarruf ve sermaye birikimini temel unsurlar olarak görmektedir. Her ne kadar Adam Smith hizmetlere özel kuramsal bir ilgi göstermemiş olsa da mal ve hizmet ayrımına dair yaptığı değerlendirmeler, klasik iktisatçılar için büyük önem arz etmemiştir. Smith'in bu değerlendirmesi, ekonomideki üretkenlik tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmış ve daha sonraki kuramsal yaklaşımlar için temel oluşturmuştur (Hill, 1977). Bu çerçevede, işçinin mal veya hizmet üretimine bağlı olarak *üretken ve üretken olmayan emek* arasında bir ayrım yapılması zorunlu hale gelmiştir (Smith, 1776; Hill, 1977; Kuźnar, 2016).

Adam Smith tarafından, ekonomik büyümenin ve refahın kilit faktörü olarak görülen ve somut bir ürünle sonuçlanmayan faaliyetler olarak

tanımlanan hizmet sektörü üretiminde, *üretken olan emek* doğrudan sermaye üreten; ücret, rant, kar gibi gelir biçimleriyle değişilebilen emek olarak nitelendirilmiştir. 19'uncu yüzyılın önemli ekonomi çalışmalarında sıkça ele alınan *üretken olmayan emek* faaliyetleri, ekonomik olarak aktif nüfusun yaklaşık dörtte birine karşılık gelmekte ve Smith'in hizmet analizinin temelini oluşturmaktadır (Delaunay ve Gadrey, 1992: 12). Smith, *üretken olmayan emek kategorisine*; yararlı ve saygın olmakla beraber, katma değeri olmayan mesleklerde istihdam edilen devlet görevlileri, ordu, din adamları, avukatlar, sağlık çalışanları, edebiyatçılar, oyuncular, müzisyenler, opera şarkıcıları, opera dansçıları ve benzeri grupları dahil etmiştir. 19'uncu yüzyılda ekonomik ve sosyal koşulların değişmesiyle Smith, bu mesleklerde çalışan bireyleri, üretken olmayan, geçici ve değersiz olarak nitelendirmiştir (Smith, 1776: 266). Smith'e göre, üretken olmayan işçilere yapılan ödemelerin sermaye yerine gelirden karşılanması, bu işçilerin üretim sürecine katkıda bulunmadığını ve ekonomik büyümeye doğrudan bir etkilerinin olmadığını göstermektedir. Burada sermaye, üretim süreçlerine yatırım yapmak ve ekonomiyi genişletmek için kullanılan kaynakları ifade ederken, gelir daha çok tüketim amaçlı harcanan ve üretim döngüsüne yeniden kazandırılmayan kaynakları temsil etmektedir. Üretken olmayan işçiler, Smith'in tanımına göre, somut bir mal üretmeyen ancak hizmet sunan bireylerdir. Bu tür işlere yapılan harcamaların gelirden karşılanması, ekonominin üretken gücünü zayıflatmakta ve kaynakların büyümeye katkı sağlayacak şekilde kullanılmasını engellemektedir. Böylece, bu ödemeler üretim sürecinde kayıp olarak değerlendirilir. Dolayısıyla emek, dayanıklı mallar üreten imalat sanayinde kullanılıyorsa belli bir değer yaratmaktadır (Kuźnar, 2016).

19'uncu yüzyılda ekonomik ve sosyal koşulların değişmesiyle Smith'in kuramının modern koşullara uygun olmadığı görülmüş ve birçok ekonomist, hizmet faaliyetlerini ekonominin bir sektörü olarak değil, bir meslek grubu olarak değerlendirmeye başlamıştır. Fakat evrensel olarak kabul edilmeyen bu duruma karşı olarak John Stuart Mill, Jean Baptiste Say, Jean Charles Simonde de Sismondi ve Henri

de Saint-Simon gibi klasik ekonomistler, hizmetleri endüstriyel sektörler olarak değil, bir meslekler grubu olarak ele almakla birlikte hizmetler sektörüne bir ulusun ekonomisi için önem verilmesi gereğinin üzerinde durmuşlardır (Delaney vd., 1996). David Ricardo ve Thomas Robert Malthus gibi bazı önde gelen klasik ekonomistler, hizmetleri, ekonominin üretken olmayan unsuru olarak nitelendirmiştir. Ricardo, Smith'in üretken ve üretken olmayan emek ayrımını kabul etmekte ve emeğin ücretinin işçinin kişisel hizmetlerinin karşılığı olduğunu ifade etmektedir (Ricardo vd., 2004: 241). Malthus, üretken olmayan harcamaların sermaye birikimi ile rekabet etmesine rağmen, ürünün satışı için gerekli olduğu görüşünü benimsemektedir (Delaunay ve Gadrey, 1992: 15).

John Stuart Mill, hizmetlerle ilgili bir kuramın formülasyonu olarak, belirli iş türlerinin üretken olup olmadığı sorusu üzerinde durmakta; ve bir ülkenin zenginliğinin, hem emeğin uygulanma becerisine hem de üretken ve üretken olmayan emek arasındaki orana bağlı olduğunu ifade etmektedir (Mill, 2004: 47). Üretken emek, zenginlik üreten emek olarak tanımlanırken üretken olmayan emek ise toplum ya da insanlığı fakirleştiren emek olarak değerlendirilmiştir. Mill'e göre hizmetler, bireysel veya toplumsal üretkenliği artırmakla birlikte emek için olduğu kadar tüketim için de üretken olmayan veya verimsiz olarak sınıflandırılmaktadır. Bunun nedeni üretken tüketiciler tarafından gerçekleştirilen üretken olmayan tüketimin doğrudan üretime katkı sağlayamamasıdır (Mill, 2004: 33). Hizmet sektöründe çalışanların iş kurma, yeni fikirler geliştirme ve rekabet etme özgürlüğüne sahip olduğunu ifade eden Mill, bu rekabet ortamının, hizmet sektöründe daha kaliteli ve daha düşük maliyetli hizmetlerin sunulmasına ortam sağladığını da savunmuştur.

Hizmetleri üretken olarak değerlendiren Jean-Baptiste Say eserinde, Smith'in üretken olmayan emek önermesine karşılık olarak üretim anında tüketilen faaliyetler olarak hizmetleri, *maddi olmayan ürünler* olarak tanımlamıştır. Say, hizmetlerin mal üretimi kadar ekonomik değer yaratabileceğini savunmaktadır. Üretim anında tüketilen maddi olmayan ürünler ise biriktirilemeyecek, milli bir

sermaye stokuna katkıda bulunamayacak ve yalnızca fayda sağladığı ve bir ürünün değerini artırdığı sürece üretken kabul edilecektir (Say, 1871: 119). Ayrıca serbest piyasa ideolojisine ilham veren Say'a göre, sosyal ve politik sebeplerden dolayı kişisel ve toplu faaliyetler olarak nitelendirilen hizmetler, kamu harcamalarının da ana kalemini oluşturmaktadır. Son olarak, bir ulusun zenginliğinin yalnızca hizmetlere dayandırılmayacağını belirten ve hizmetlerin beşeri sermaye ile bağlantısı olduğunu ileri süren Say, bir hizmetin sunumu için bilgi, beceri ve tecrübenin olması gerektiğini savunmaktadır (Say vd., 1871: 86).

19'uncu yüzyıl Alman ekonomistlerinden olan Karl Marx'a göre, hizmetlerde kapitalist açıdan sermaye getirisine sahip üretken ve üretken olmayan emek ayrımı söz konusudur. Üretken olmayan emekçilerin, ücretler ve karlardan aldıkları paylar ile üretken emek tarafından üretilen metaldaki ortak paylarını satın almaları gerekmektedir (Marx, 1968: 148). Karl Marx, hizmetler ile ilgili özel bir kuram geliştirmemiş olmakla birlikte hizmetleri iki kategoride ele almıştır.

İlk hizmet kategorisinde, devlet veya kolektif bir organ tarafından bireylere sağlanan hizmetler yer almaktadır. Bu hizmetleri öğretmenler ve profesörler, ev hizmetlileri, oyuncular, müzisyenler, opera sanatçıları, avukatlar, terziler, aşçılar, rahipler ve memurlar oluşturmaktadır (Delaunay ve Gadrey, 1992: 14). Hizmetlerini doğrudan gelirle değiş tokuş eden; üretken olmayan bu emekçilerin, bir kısmı kişisel hizmetler sunarken aşçı, terzi gibi maddi kullanım değerleri üretenler ise önemsiz olarak görülmektedir (Marx, 1968: 148). *İkinci hizmet kategorisini*; mal taşımacılığı, makine ve teçhizatın bakımı ile ticaret, bankacılık, sigorta ve muhasebe gibi hizmetler oluşturmaktadır. Bu kategoride, emek sermayeye dönüştürülerek kapitalist için bir kar yaratmaktadır. Taşıma ve bakım faaliyetlerinin üretken olduğu kabul edilirken ticari ve finansal faaliyetlerin üretken olmadığı kabul edilmektedir (Marx, 1968: 149).

2.2.2. Geç Modern Dönem (1900-1990'lar)

Klasik Okul'un 1929 Krizini çözüme noktasında yetersiz kalması üzerine gündeme gelen *Keynesyen*

iktisadi düşünceye göre, bir ekonomide mal ve hizmet üretiminin gerçekleşmesi tüketim, yatırım, devlet alımları ve net ihracattan oluşan dört bileşenin toplamından meydana gelmektedir (Grubel ve Walker, 1989: 12). Ekonominin arz cephesi ile değil, üretim ve istihdamın temel belirleyicisi olan talep cephesi ile ilgilenen Keynesyen iktisadi düşünce'de hizmetler, tüketicilerin talebi üzerine sağlanmaktadır. Gelirin artmasıyla zenginleşen tüketiciler, nispeten daha az mamul mal satın almakta ve ihtiyaçlarının doğasının değişmesi nedeniyle daha fazla hizmet satın almak istemektedir. Fakat herhangi bir durgunluk durumunda harcamaların azalması sonucunda talep de azalmaktadır (Grubel ve Walker, 1989: 7).

1850-1930 döneminin ekonomi kuramında, belirli hizmetlere, özellikle devlet tarafından sağlanan hizmetlere artan bir ilgi söz konusudur. Örneğin, taşımacılık ve iletişim, perakende ve oteller, finans ve bankacılık ile eğitim ve sağlık gibi hizmetler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemin hizmet sektörü temsilcileri arasında Clément Colson, Alfred Marshall ve Léon Walras gibi yazarlar yer almaktadır. Örneğin, genel denge kuramının gelişimine öncülük eden Léon Walras, sermaye malları hizmetlerini, doğrudan fayda sağlayan *tüketici hizmetleri* ve yalnızca dolaylı faydası olan *üretici hizmetleri* olarak iki şekilde incelemiştir. Ekonominin vazgeçilmez bir parçası olan hizmetleri, toplumsal zenginlik bağlamında ele alan Walras, toprak hizmetlerini, kira; kişisel hizmetleri, ücret; sermaye hizmetlerini ise kar olarak tanımlamaktadır (Delaunay ve Gadrey, 1992: 14). Hizmetlerin ekonomik çıktılar açısından nasıl değerlendirileceği ve ölçüleceği konusu, 1930'lu yıllarda yeniden ele alınarak tanımlanmıştır.

1930-1970 dönemi milli gelir istatistiklerinin gelişmesiyle birlikte hizmetler sektörünün önem kazandığı; hizmet sektörünün verimliliğine ilişkin kaygıların ilk kez dile getirildiği ve hizmet faaliyetlerinin ekonomide artan önemini fark edildiği bir dönemdir (Melvin, 1989). Bu dönemde Colin Clark, Allan Fisher ve Jean Fourastie gibi isimler öne çıkmaktadır. 1935 yılında, Allan Fisher tarafından hizmetler, tarım ve imalat kategorilerine tam olarak girmeyen ve bu nedenle bir ülkenin ekonomik istatistiklerinde yetersiz bir şekilde ele

alınan faaliyetler ile ilişkilendirilmiştir. Bu faaliyet alanları arasında seyahat tesisleri, eğlence hizmetleri, devlet ve diğer kişisel ve maddi olmayan hizmetler, çiçekçilik, müzik, sanat, edebiyat, eğitim, bilim, felsefe gibi iş gücünde önemli bir paya sahip olan hizmetler yer almaktadır (Fisher, 1939: 28). Tüketicinin tüm bu faaliyetlerden maksimum düzeyde yararlanabilmesi için gerekli olan en önemli faktör ise boş zamandır. 1940'lı yıllarda Clark, hizmet sektörünü gelir ile ilişkilendirmiş; kişi başına düşen gelirin yüksek olduğu yerlerde, hizmet sektöründe istihdam edilen iş gücünün oranının buna bağlı olarak yüksek olduğunu ifade etmiştir (Clark, 1941: 7). Tüketici talebinin zaman içinde imalat endüstrisinden hizmetlere doğru kayacağı, imalat endüstrilerinde yüksek deneyime sahip iş gücü arzında bir hareketlenmenin olacağı öngörülmüştür (Schettkat ve Yocarini, 2006: 7).

Hizmet endüstrilerine yönelik erken dönem analizleriyle öne çıkan Victor Fuchs (1968) ve William Baumol (1967), sadece hizmet sektörünün büyüme ivmesine değil, aynı zamanda hizmet sektörlerindeki üretkenliğin bu büyümeye ayak uyduramadığı gerçeğine dikkat çekmiştir (Melvin, 1995). 1970'li yılların ortalarında hizmet ekonomisinin gelişimine yönelik yaklaşımlarda da değişiklikler meydana gelmiştir. Ekonomilerde yaşanan işsizlik, enflasyon ve düşük ekonomik büyüme oranları gibi olumsuz makroekonomik göstergeler, hizmet sektörünün artan ağırlığı konusunda endişelere yol açmıştır. Neoklasik iktisatçılar açısından, mal ve hizmet arasındaki ayırım genellikle önemsiz bir detay olarak kabul edilmiştir. Örneğin Marshall, insanların fiziksel dünyada gerçekleştirdiği temel faaliyetin, maddeyi daha kullanışlı hale getirmek amacıyla yeniden düzenlemek olduğunu ifade etmiştir (Marshall, 2013: 46). Bu ifadeyle Marshall, bir ürüne hizmet ekleyerek katma değer yaratmanın mümkün olduğunu ve hizmetlerin genellikle bir faaliyet biçiminde sunulduğunu vurgulamaktadır.

Modern ekonomilerde, hizmet toplumunun temel eğilimleri; toplu taşımanın yerini alan özel otomobiller, ticari çamaşırhane hizmetlerinin yerini alan ev tipi çamaşır makineleri, restoranlarda yemek yeme alışkanlığının yerini alan hazır gıda tüketimi ile sinema, tiyatro, konser gibi kültürel etkinliklere

katılımın yerine evde eğlence araçlarının tercih edilmesi şeklinde yeniden şekillenmiştir. Hizmet sektörünün bu dönüşümünün temelinde (Ginzberg ve Vojta, 1981) Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" kavramının itici gücü olan teknolojik değişim, muazzam bir etkiye sahiptir. Günümüzde teknolojik gelişmeler, Amazon, Google, Alibaba gibi fiziksel varlıkları olmayan güçlü platform şirketlerini, hizmet sektöründe donanımlı endüstri oyuncuları haline getirmiştir. Dünyanın farklı lokasyonlarında Uber, Airbnb ve Boeing gibi köklü firmalar ile start-up girişimler, yenilikçi hizmet odaklı iş modelleriyle tüm endüstrileri dönüştürmüş ve kendilerini yeniden yapılandırmıştır. Teknolojik değişim, yenilikçi hizmetlerle ve daha düşük sermaye ile pazara giren yeni ve küçük şirketlere avantaj sağlamıştır. Tüm bu dönüşüm aslında hizmet sektörünün yeniden doğuşuna tanıklık etmektedir (Charles, 2018). Teknolojideki ilerlemeler, sınır ötesi hizmet sağlamanın yeni yollarını mümkün kılmış; böylece dış pazara yönelik bilgi teknolojisi ve hizmet alanları beceri yoğun hizmetlerin hızla gelişmesiyle (Lashmi ve Kumar, 2012) hizmet sektörünün devrim niteliğindeki yükselişi ekonomiye damgasını vurmuştur.

3. Hizmet Sektörünün Yükseliş Dönemi

Ekonomide uzun zaman tartışılan hizmet ekonomisinin yükselişi (Chenery, 1960), Fordist kitle üretiminden Post-Fordist üretim yapısına geçişle birlikte başlamıştır. Bu dönüşüm, sosyokültürel değer yapılarının şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur. 1700'li yıllarda sanayi devriminin etkisiyle sanayi bölgelerine doğru gerçekleşen yoğun göç hareketleri, yeni yerleşim yerlerinin ve kentsel alanların oluşumunu hızlandırmıştır. Bu süreçte artan nüfus, farklı ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için sağlık, eğitim, gıda gibi temel sektörlerin yanı sıra çeşitli yeni hizmet alanları da gelişmiştir (Kılıç, 2020). Bu yeni hizmet alanları, hem bireylerin yaşam kalitesini artırmaya yönelik hem de sanayi üretim süreçlerini destekleyici bir yapıda işlev görmüştür. 1950'li yıllardan itibaren, özellikle gelişmiş ekonomilerde hizmet sektörü; üretim, istihdam ve tüketimde sanayi

sektöründen daha büyük bir ağırlık kazanmaya başlamıştır (Castells ve Aoyama, 1994). Bu dönemde, finansal hizmetler, bilgi teknolojileri, turizm, lojistik ve profesyonel hizmetler gibi sektörler hızla büyüyerek ekonomilerin lokomotifi haline gelmiştir. Hizmet sektöründeki bu büyüme, ekonomik gelişmenin farklı boyutlarına da yansımış; özellikle istihdam yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

1960'lı yıllardan itibaren önem kazanmaya başlayan, 1970'li yılların sonlarından itibaren imalat işleri ve sermaye pahasına büyüyen hizmet sektörü, 20'nci yüzyılın ikinci yarısında dinamik bir şekilde gelişmeye ve yükselmeye başlamıştır (Blum, 2008) Sektörler arasındaki verimlilik düzeylerinin değişmesi ve gelir artışları, hizmet sektörünün yükselişi ve büyümesinde etkin rol oynamıştır (Schettkat, 2007; Witt ve Gross, 2020). 1980'li yıllardan sonra, dünya ticaretindeki başarısıyla ön plana çıkan hizmet sektörü, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) seviyelerinin düşük olduğu ülkelerde, *geleneksel hizmetler*; kişi başına gelirin daha yüksek olduğu ülkelerde ise *modern hizmetler* şeklinde ele alınmıştır (Eichengreen ve Gupta, 2013). Hizmet sektörünün endüstri tabanlı ve genellikle yüz yüze iletişim gerektiren *geleneksel kısmında*; ulaşım, ticaret, otel, restoran, kuaför, eğitim, sağlık hizmetleri gibi taşınması mümkün olmayan ve kullanılabilmesi için üretim yerinde olunması gereken hizmetler yer alırken *modern kısmında* ise bilgi ve iletişim teknolojileri gibi yüksek teknoloji ürünleri ile ilgili olan sigortacılık, çağrı merkezleri, yayıncılık gibi elektronik olarak aktarılması mümkün olan hizmetler yer almaktadır (Ghani ve Kharas, 2010; McLachlan vd., 2002: 9-10).

Modern hizmet sektörü, hızlı küresel ekonomiyi teşvik etmek, sosyal ilerlemeyi hızlandırmak ve yenilik odaklı toplum ve uyumlu bir dünya inşa etmek için büyük önem taşımaktadır (Ghani ve Kharas, 2010; Wu vd., 2016). Geleneksel ve modern hizmet sektörleri, beraberinde çeşitli yapısal değişimler getirmiş; bu değişimler, özellikle istihdamın ve meslek yapılarının dikkat çekici bir şekilde farklılaşmasına yol açmıştır. Bu yeni yapılaşma sürecinde, telekomünikasyon, danışmanlık, finansal hizmetler, nakliye ve depolama hizmetleri, reklam ve satış promosyon hizmetleri,

posta ve kurye hizmetleri, yemek hizmetleri, konaklama endüstrisi, turizm, sağlık/hastaneler, eğitim, taksi, onarım, eğlence hizmetleri (film, müzik, araba yarışı), danışmanlık hizmetleri, sigorta hizmetleri gibi bireysel, sosyal, kamusal ve toplumsal olmak üzere çok çeşitli hizmet alanı ön plana çıkmıştır. Söz konusu faaliyetlerden bazılarında

yüksek kaliteli iş gücüne gereksinim duyulurken bazılarında düşük nitelikte iş gücüne ihtiyaç duyulabilmekte; bazı sektörlerde teknik yeterlilik ön plana çıkarken bazılarında ise ustalık, yaratıcılık ve yetenek ön plana çıkmaktadır (Eichengreen ve Gupta, 2009). Hizmet sektöründeki yükseliş ve büyümenin nedenleri, Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Hizmet Sektörünün Yükselişinin Nedenleri (Kaynak: McLachlan vd., 2002)

Zenginlik ve refah artışı	İstikrarlı bir orta sınıf ve üst gelirli ailelerdeki büyüme ile hizmetlere olan talep artmaktadır. Bu durum tüketici sektöründe eğitim, eğlence, sağlık kulüpleri, ev hizmetleri, seyahat ve turizm, bankacılık, yatırım, perakendecilik, sigorta, onarım gibi hizmetlere olan talebin artmasını sağlamaktadır (Lazzari, 2019).
Daha fazla boş zaman	İnsanların seyahat etmek ve tatil yapmak için ayırdıkları boş zamanın artması nedeniyle seyahat acentelerine, tatil köylerine, otellere, dinlenme ve eğlence tesislerine, yetişkin eğitimi ve kişisel gelişim kursları gibi sektörlerle olan talep artmıştır.
İş gücündeki kadın oranının artışı	Kadınların ticari faaliyetlere katılımının artması nedeniyle ev içi faaliyetler (yardımcı eleman), ev dışında yemek hizmetleri (hazır yemek restoranları), evlilik danışmanlığı, kişisel bakım, gündüz çocuk bakımı, kreşler, temizlik gibi hizmetlerde artış gerçekleşmiştir.
Uzun yaşam beklentilerinin artması	Dünya Kalkınma Raporu ve Dünya İnsan Kaynakları Endeksi’ne göre, insanların yaşam beklentisi, gelişmekte olan birkaç ülke dışında tüm dünyada önemli ölçüde artmıştır. Bu durum hastane, huzur ve bakım evleri gibi hizmetlere olan talebi artırmıştır.
Ürünlerin daha karmaşık olması	Arabalar ve ev bilgisayarları, su arıtma cihazları, mikrodalga fırınlar, klima gibi karmaşık ürünlerin bakımı, yetenekli uzmanlara daha fazla talep yaratmaktadır.
Yaşam karmaşıklığının artması	Sosyoekonomik, psikolojik, politik, teknolojik ve yasal değişimlerden dolayı hayatın kendisi daha karmaşık hale gelmiştir. Bu durum adli yardım, vergi danışmanlığı, profesyonel hizmetler, havayolları, kurye hizmetleri, sigorta, bankacılık evlilik danışmanları, hukuk danışmanları ve istihdam hizmetleri vb. hizmetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.
Ekolojiye ve kaynakların kıtlığına daha çok önem verilmesi	Doğal kaynakların tükenmesi ve koruma ihtiyacının artması sonucunda kirlilik kontrol ajansları, araba havuzları, su yönetimi okul servisleri, araba kiralama hizmetleri gibi hizmetlerde artış olmasını sağlamıştır.
Ürün inovasyonu	Zaman içinde tüketicilerde kalite bilincinin oluşması servis hizmetleri, onarımlar, bilgisayar, öğrenme ve geliştirme, eğitim ve programlama gibi birçok hizmeti ortaya çıkarmıştır.
Yeni nesil gençlik	Kuşaklar arasında yaşam koşulları/tarzları, olgunluk seviyeleri, düşünceler, tutum ve davranışlar, inanç ve tatminler, performans değerleri gibi birçok açıdan yaşanan farklılıklar yeni kuşak için eğlence, hazır yemek bilgisayar, seyahat, piknik yerleri, eğitim kurumu, danışmanlık, perakendecilik gibi farklı hizmetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Uzun zamandır ekonomide gözlemlenen ve ele alınan bu değişim ve dönüşüm “*hizmet ekonomisinin yükselişi*” olarak ifade edilmiştir (Chenery, 1960; Brewer ve Pasinetti, 1994). Hizmetler sektörünün, özellikle gelişmekte olan ülkelerde istihdam ve GSYİH içindeki payının sürekli artışı, yalnızca ekonomik yapıları yeniden şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda birçok ekonomist ve gözlemci için önemli

bir inceleme alanı haline gelmiştir (Fisher, 1939; Clark, 1941; Baumol, 1967). Bu yükseliş, geleneksel sanayi ve tarım sektörlerine dayalı ekonomik modellerin değişimine işaret ederken, hizmetlerin ekonomik büyüme ve kalkınmada stratejik bir rol oynadığına dair yeni kuramların ve yaklaşımların gelişimine öncülük etmiştir. Bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin dinamiklerini

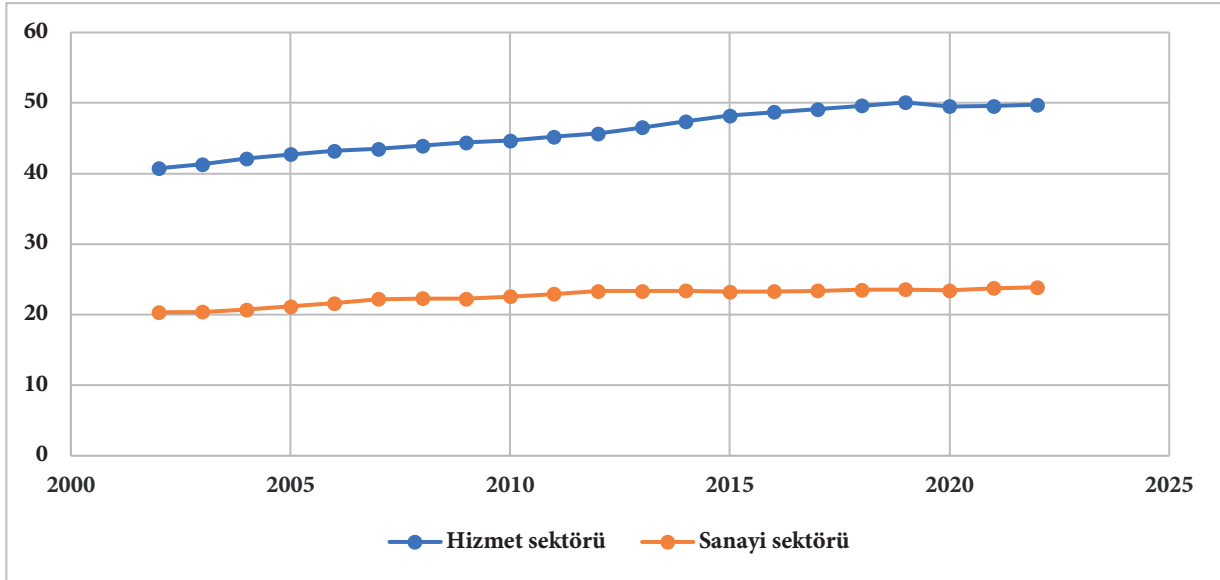
yeniden tanımlamış ve iş gücü piyasasında köklü değişikliklere yol açmıştır. Geleneksel olarak tarım ve sanayi sektörlerinde yoğunlaşan iş gücü, giderek daha fazla oranda hizmetlere yönelmiş, bu eğilim hem istihdamın niteliğinde hem de dağılımında önemli farklılıklar yaratmıştır. Eğitim, sağlık, finans, turizm ve bilişim gibi hizmet odaklı sektörlerin ön plana çıkması, bu ülkelerin ekonomik yapılarının çeşitlenmesine ve küresel piyasalarda rekabet edebilirliklerinin artmasına katkı sağlamıştır.

4. Hizmet Sektörünün Kalkınmadaki Rolü

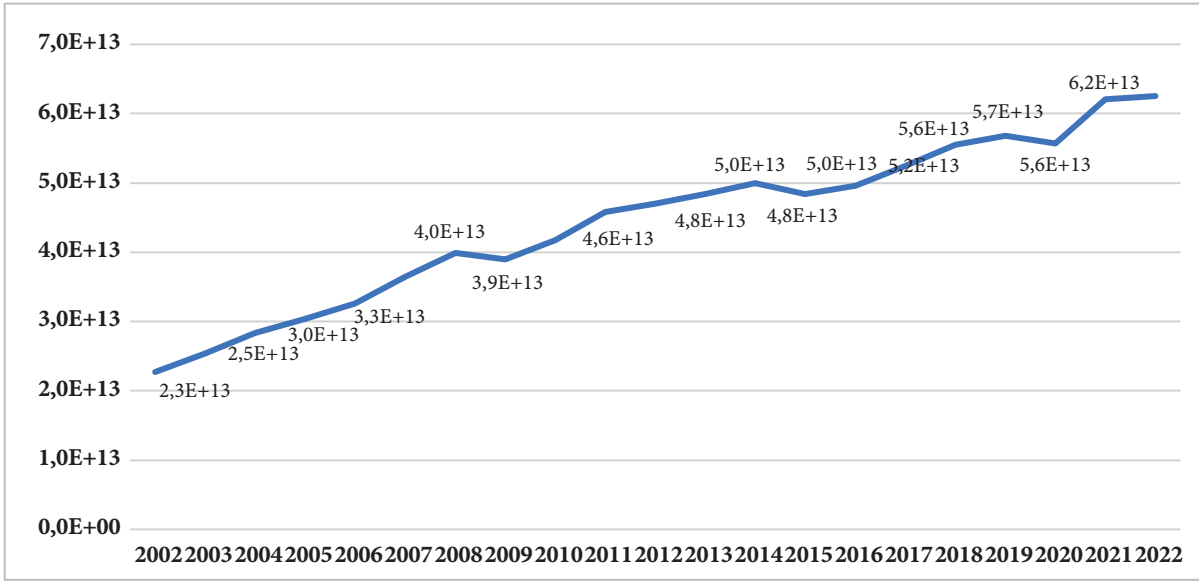
2022 yılında hizmet sektörü, dünya genelinde GSYİH'nin yaklaşık yüzde 62'sini oluşturarak ekonomik faaliyetlerde baskın bir rol oynamaktadır (Dünya Bankası, 2024). Dünya Bankasının kalkınma

göstergelerine göre küresel ölçekte istihdamın yaklaşık yüzde 50'si hizmet sektöründe yer almakta olup bu oran, hizmet sektörünün sanayi ve tarım sektörlerinden daha yüksek bir istihdam gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 1, sanayi sektöründen hizmet sektörüne doğru kaymanın bir yansımasıdır. Hizmet sektörü, daha fazla istihdam yaratan bir sektör olarak yükselirken, sanayi sektörü teknoloji ve verimlilik artışları ile daha az iş gücüne ihtiyaç duymaktadır. Bu eğilim, modern ekonomilerin giderek daha fazla hizmet odaklı hale geldiğini ve iş gücünün bu sektörde yoğunlaştığını göstermektedir. Dünya ekonomisinde merkezi bir role sahip olan hizmet sektörü hem yüksek katma değer üretmesi (Şekil 2) hem de istihdam ve ihracat alanlarındaki güçlü etkisiyle ekonomik kalkınmayı önemli ölçüde desteklemektedir.

Şekil 1: Sanayi ve Hizmet Sektöründe İstihdam (2002-2022, Toplam İstihdam %)
(Kaynak: Dünya Bankası, 2024)

Şekil 2: Dünyada Hizmet Sektörü Katma Değeri (ABD \$, cari fiyatlarla)
(Kaynak: Dünya Bankası, 2024)

Hizmet sektörünün dünya ticaretinde önemli bir paya sahip olması, hizmetlerin küresel ekonomi içindeki rolünü pekiştirmektedir. Hizmet sektörü yalnızca ekonomik büyümenin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın ve sosyal refahın sağlanmasında temel bir itici güç olarak da değerlendirilmektedir. Eğitim, sağlık ve toplumsal yapıya yönelik hizmetlerin geliştirilmesi, ülkelerin uzun vadeli kalkınma hedeflerine ulaşmasında stratejik öneme sahiptir. Eğitim hizmetleri, bireylerin bilgi ve beceri seviyelerini artırarak, ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini destekleyen nitelikli insan kaynağının yetiştirilmesinde hayati bir işlev görmektedir. Eğitim alanındaki yatırımlar, aynı zamanda teknoloji ve yenilikçiliğin yayılmasını hızlandırarak ekonomilerin rekabet gücünü artırmaktadır. Sağlık hizmetleri ise, bireylerin yaşam kalitesini artırmanın ötesinde, iş gücü verimliliğini destekleyen önemli bir kalkınma aracıdır. Sağlıklı bir toplum, üretkenliği artırırken sağlık sistemine yönelik harcamaların ekonomik yükünü hafifleterek kaynakların daha etkin kullanılmasını da sağlayabilmelidir. Toplumsal yapı, hizmet sektörünün sosyal güvenlik, kültürel hizmetler, altyapı ve iletişim gibi alanlardaki etkisiyle daha güçlü ve dayanıklı hale gelebilmektedir. Örneğin, sosyal güvenlik hizmetleri,

gelir dağılımındaki adaletsizlikleri azaltarak toplumsal uyumu desteklerken kültürel hizmetler, toplumların kimliklerini korumasına ve sosyal bağların güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Diğer taraftan hizmet sektörü, bilgi ve teknoloji tabanlı hizmetlerle katma değer yaratarak ekonomik kalkınmayı hızlandırmaktadır. Gelişmiş ülkelerde hizmet ticaretinin yüzde 8,7 oranında büyüme kaydetmesinin (UNCTAD, 2023), bu ülkelerin genellikle bilgi teknolojileri, finans, sağlık ve eğitim gibi yüksek katma değerli hizmet sektörlerine ev sahipliği yapmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Gelişmiş hizmetlerin sağlanmasında önemli bir rol oynayan bilgi teknolojilerinden, özellikle hizmet sektörünün finansal hizmetler, iletişim hizmetleri gibi alt sektör uygulamalarında faydalanılmaktadır. Örneğin, optik fiberin gelişmesi sonucu iletişim hızı önemli düzeyde artmıştır. Yeni nesil ağ bağlantılı ATM'ler, kullanıcılara basit nakit çekme ve para yatırma, fatura ödeme işlemleri gibi kolaylıklar sağlamıştır. Multimedya teknolojisi, bankacılık hizmetlerinin müşterilerin ayağına kadar getirilmesinde oldukça etkili olmuştur (TÜBİSAD, 2020).

Gelişmekte olan ülkelerde, hizmetler sektöründe süregelen büyüme, birçok ekonomist ve gözlemcinin dikkatini çekmiş (Griliches vd., 1992) ve ülke ekonomisinin büyümesi üzerindeki etkileri birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. Fuchs (1980) çalışmasında, imalat ile hizmet sektörü arasında verimlilik farkı genişledikçe hizmet sektörünün ekonomide büyüdüğüne işaret etmiştir. Glasmeier ve Howland (1993) çalışmasında, hizmet sektörünün ekonomik büyümeye yardımcı olduğunu; Guerrieri ve Meliciani (2005) ise, kişi başına gelir artışının hizmetlere olan talebi artırdığını bulmuştur. Schettkat ve Yocarini (2006), kişi başına gelir arttıkça, hizmetlerin nihai talepteki oranında artış olduğunu, özellikle sabit fiyat üzerinde bir artışa neden olduğunu göstermiştir. Eschenbach ve Hoekman (2006) çalışmasında, kişi başına GSYİH büyümesi ile hizmet sektörü politika reformlarının ölçümleri arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki olduğunu bulmuştur. Breitenfellner ve Hildebrandt (2006), hizmet sektöründeki büyümenin büyük ölçüde talep taraflı faktörlere, özellikle teknolojik değişim ile mal ve hizmet fiyatlarındaki değişimlere bağlı olduğunu göstermiştir. Bishop (2006), hizmetlerin çeşitliliğinin istihdam büyümesine olumlu katkılar sağladığını göstermiş; Buera ve Kaboski (2009), hizmet sektörünün büyümesinde yüksek vasıflı iş gücünün rolüne vurgu yapmıştır. Duarte ve Restuccia (2010) çalışmasında, hizmet sektörünün yükselişi ile toplam üretkenlik arasındaki güçlü ilişkiyi kanıtlamıştır. Ajmair ve Ahmed (2011) çalışmasında, Pakistan'da hizmet sektöründeki büyümenin iletişim hizmetleri, finansal hizmetler, iş hizmetleri ve toplum hizmetlerindeki hızlı büyümeden kaynaklandığını göstermiştir.

Park ve Shin (2012) araştırmasında, hizmet sektörünün büyüme motoru olup olmadığını değerlendirirken bu sektördeki gelişmelerin ekonomik performans üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Singh ve Kaur (2014) çalışmasında, Hindistan ekonomisinde hizmetler sektörünün payının artmasında kişi başına düşen GSMH'nin önemli bir faktör olduğunu belirlemiş; ticari açıklığın hizmet sektörünün büyümesini önemli

ölçüde olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Silva ve diğerleri (2014) çalışmasında; makine alımı ve AR-GE yatırımlarının artması, yeni bilgilere daha fazla erişim sağlanması ile pazarlama faaliyetlerinin artması, hizmet sektörünün büyümesine katkıda bulunan faktörler olarak gösterilmektedir. Hizmet sektörü odaklı ticaretin ekonomik büyümeyi şekillendiğini inceleyen Pflüger ve Tabuchi'nin (2014) çalışmasında, hizmet odaklı ticaretin, özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde büyümeyi teşvik ettiği vurgulanmıştır. Mujahid ve Alam (2014) ise, hizmet sektörünün Pakistan'daki büyümesinde nüfusun, doğrudan yabancı yatırımın, tüketim ve yatırımın etkili olduğu sonucuna varmıştır.

Pattanaik ve Nayak (2011), hizmet sektörünün ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki etkilerini ve etkileşimlerini Hindistan örneğinde incelemiştir. Çalışmanın sonuçları, Hindistan'da hizmet sektörünün büyüme oranının arttığını, ancak bu büyümenin istihdam artışında önemli bir yavaşlama ile birlikte gerçekleştiğini göstermiştir. Uwitonze ve Heshmati (2016) çalışmasında, Ruanda ekonomisinde yıllar içinde hizmet sektörünün gelişiminde GSYİH'nin etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Etiyopya'da hizmet sektörünün kişi başına düşen GSYİH ve istihdam üzerindeki etkilerini inceleyen Kabeta ve Sidhu (2016) araştırmasında, hizmet sektörü üretkenlikte en yüksek katkıya sahipken istihdam değişiminde negatif etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Salam ve diğerleri (2018) hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde, kişi başına GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık ve yeniliklerin, hizmetler sektörünün büyümesini önemli ölçüde etkileyen ortak faktörler olduğunu göstermiştir. Owusu ve diğerleri (2021) çalışmasında, modern, dinamik ve ticarete konu olan hizmetlerde verimlilik artışının, imalat ve diğer sektörlerdeki artışa eşit veya daha yüksek olduğunu bulmuştur.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, hizmetlerin evrimsel süreci geniş bir bakış açısıyla incelenmiştir. Hizmet sektörünün gelişim süreci, merkantilistlerden yeni Keynesyenlere

kadar birçok iktisat kuramcısı tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Merkantilistler, ekonomik zenginliğin kaynağını altın ve gümüş gibi değerli metallerde görmüş ve bu metallerin elde edilmesini, ihracatı artıracak deniz taşımacılığına bağlamışlardır. Thomas Mun, ekonomiyi; tarım, madencilik, imalat ve endüstriyel mallar olarak dört ana sektöre ayırmış, hizmetleri ise bu sektörlerin gerçekleşmesi için gerekli bir ara basamak olarak değerlendirmiştir. Fizyokratlar, hizmetlerin somut bir özellik taşıması gerektiğini savunmuş ve mal ile hizmetler arasında bir denge kurulmasını ekonominin temel şartlarından biri olarak görmüşlerdir. Adam Smith, hizmetleri “üretken” ve “üretken olmayan” emek olarak iki ayrı kategoride incelemiştir; Klasik Okul’un önde gelen isimleri David Ricardo ve Thomas Robert Malthus ise hizmetleri genellikle üretken olmayan unsurlar olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Henrich Friedrich von Storch, John Stuart Mill ve Jean Baptiste Say gibi iktisatçılar, hizmetlerin ekonomik gelişim üzerindeki katkısını vurgulamış ve sektörün önemini ortaya koymuşlardır. Keynesyen iktisadi düşüncede ise, hizmetler gelir ve tüketici talebine dayalı olarak değerlendirilmiştir. Fisher, hizmetleri; ekonomik istatistiklerde yeterince yer bulamayan çiçekçilik, sanat, edebiyat, eğitim ve felsefe gibi faaliyetlerle ilişkilendirerek bu faaliyetlerin temel şartının “boş zaman” olduğunu belirtmiştir. Alfred Marshall, hizmetlerin maddi olmayan bir doğaya sahip olduğunu vurgulamış; Clark ise hizmet sektörünü gelir kaynağı olarak ele almıştır.

Hizmet sektörü günümüzde, yenilikçilik, dijital altyapı ve teknolojik gelişmeler sayesinde yüksek katma değer yaratan ve ekonomik büyümeye önemli katkılar sunan bir sektör haline gelmeye başlamış ve ekonominin lokomotif unsurlarından biri olmuştur. Özellikle eğitim, finans, sağlık, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi alanlarda yaratılan katma değer, sanayi ve tarım sektörlerine kıyasla daha yüksek olmuştur. Bu durum, hizmet sektörünün ülkelerin ekonomik büyümelerindeki stratejik rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, hizmet sektörü kalkınma süreçlerinde önemli bir istihdam kaynağı olmuştur. Sanayi üretiminde otomasyonun

artış göstermesiyle birlikte, hizmet sektörü, istihdam talebinin yoğunlaştığı bir alan haline gelmiştir. Özellikle gelişmiş ülkelerde, hizmet sektörünün toplam istihdamdaki payı her geçen gün artmaktadır. Bilgi toplumuna geçişle birlikte hizmet sektörü, bilgi ekonomisinin temel taşı konumuna yükselmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, hizmetlerin üretim süreçlerini verimli hale getirerek katma değer yaratmasını sağlamıştır. Eğitim, sağlık, finans, ulaşım, e-ticaret ve danışmanlık gibi alanlarda dijital dönüşüm, hizmetlerin hızını, kalitesini ve erişilebilirliğini artırarak bu sektörleri yenilikçi ve rekabetçi kılmıştır. Bununla birlikte, AR-GE faaliyetleri ve eğitim yatırımları, hizmet sektöründe yenilikçi çözümlerin ortaya çıkmasını desteklemekte; ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır. Eğitim ve AR-GE, özellikle teknoloji tabanlı hizmetlerin gelişmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Örneğin, yapay zeka, büyük veri analitiği, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi yenilikçi teknolojiler, hizmet sektörünü dijitalleşme ekseninde dönüştürmekte ve verimliliği artırmaktadır.

Hizmet sektörünün büyümesi ve dijitalleşmesini desteklemek adına 5G teknolojisi ve fiber optik altyapı yatırımlarının hızlandırılması büyük önem taşımaktadır. Yüksek hızlı ve güvenilir bir iletişim altyapısı, dijital hizmetlerin etkin şekilde sunulmasını sağlayarak bu sektörün küresel rekabet gücünü artıracaktır. 5G ve fiber optik teknolojileri, özellikle uzaktan çalışma, sağlık hizmetleri (e-sağlık), finans teknolojileri (fintech) ve eğitim (e-öğrenme) gibi alanlarda önemli fırsatlar yaratmaktadır. Ayrıca, siber güvenlik ve veri yönetim standartlarının geliştirilmesi, dijital dönüşümün güvence altına alınması için kritik bir gerekliliktir. Dijital ekonominin büyümesiyle birlikte, hizmet sektöründeki veri güvenliği riskleri de artmaktadır. Bu nedenle, hükümetler ve özel sektör iş birliğiyle siber güvenlik önlemlerinin yaygınlaştırılması, hizmet sektörünün güvenilir ve sürdürülebilir şekilde büyümesini sağlayacaktır.

Hizmet sektörünün dijitalleşmesi ve büyümesiyle birlikte nitelikli iş gücü ihtiyacı da artmaktadır.

Bu ihtiyacın karşılanması için eğitim sisteminin teknoloji ve dijital becerilere odaklanacak şekilde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik gibi alanları kapsayan STEM odaklı eğitim programlarının yaygınlaştırılması, hizmet sektöründeki dijital dönüşüm sürecini destekleyecektir. İş gücü ve istihdam politikalarında kadın ve genç iş gücünün hizmet sektörüne katılımını artırmak büyük önem

taşımaktadır. Kadınların iş gücüne katılımının artırılması, ekonomik kalkınmanın daha kapsayıcı hale gelmesini sağlarken, genç nüfusun hizmet sektöründe istihdam edilmesi sektördeki yenilikçi çözümlerin ortaya çıkmasını kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda, esnek çalışma modellerinin geliştirilmesi, hizmet sektöründeki dinamik yapıya uygun çözümler sunarak istihdam oranlarını artırma potansiyeline sahiptir.

Bilgilendirme

Yazar Katkıları

Yazar 1: Literatür taraması/makale fikrinin oluşturulması, makalenin içeriğinin belirlenmesi ve organizasyonu

Yazar 2: Literatür taraması/makale fikrinin oluşturulması, makalenin içeriğinin belirlenmesi ve organizasyonu

Çatışma Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Fon Desteği

Bu çalışmada herhangi bir resmi, ticari ya da kar amacı gütmeyen organizasyondan fon desteği alınmamıştır.

Etik Standartlara Uygunluk

Yukarıda bilgileri yer alan çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Etik Beyanı

Yazarlar tarafından bu çalışmada bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu; yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilmiştir.

Kaynakça

- Ajmair, M., and Ahmed, U. (2011). Services Sector Reforms in Pakistan-Impacts and Implications. *European Journal of Scientific Research*, 65 (3), 329-341.
- Akehurst, G. (2008). What Do We Really Know About Services? *Service Business*, 2 (1), 1-15.
- Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis. *The American Economic Review*, 57 (3), 415-426.
- Beaven, M. H., and Scotti, D. J. (1990). Service-oriented Thinking and Its Implications for the Marketing Mix. *Journal of Services Marketing*, 4 (4), 5-19.
- Berry, L. (1995). Relationship Marketing of Services-Growing Interest, Emerging Perspectives. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 23, 236-245.
- Bishop, P. (2009). Spatial Spillovers and Employment Growth in the Service Sector. *The Service Industries Journal*, 29 (6), 791-803.
- Blois, K. J. (1983). Service Marketing-Assertion or Asset? *The Service Industries Journal*, 3 (2), 113-120.
- Blum, B. S. (2008). Trade, Technology and the Rise of the Service Sector: The Effects on US Wage Inequality. *Journal of International Economics*, 74 (2), 441-458.
- Bolling, S. (2022). "What Is Engel's Law? The Balance", <https://www.thebalancemoney.com/what-is-engels-law-5212579>, (Erişim tarihi: 03.06.2023).
- Bowden, B. (2020). Economic Foundations: Adam Smith and the Classical School of Economics. *The Palgrave Handbook of Management History*, 345-365.
- Breitenfellner, A., and Hildebrandt, A. (2006). High Employment with Low Productivity? The Service Sector as a Determinant of Economic Development. *Monetary Policy and the Economy*, 1, 110-135.
- Brewer, A., and Pasinetti, L. L. (1994). Structural Economic Dynamics: A Theory of the Economic Consequences of Human Learning. *The Economic Journal*, 104 (425), 954.
- Buera, F. J., and Kaboski, J. P. (2012). The Rise of the Service Economy. *American Economic Review*, 102 (6), 2540-2569.
- Castells, M., and Aoyama, Y. (1994). Paths Towards the Informational Society: Employment Structure in G-7 Countries, 1920-90. *International Labour Review*, 133, 5.
- Charles, B. (2018). "Industry Renaissance. Dassault Systèmes", <https://ifwe.3ds.com/industry-renaissance>, (Erişim tarihi: 12.10.2024)
- Chenery, H. B. (1960). Patterns of Industrial Growth. *The American Economic Review*, 50 (4), 624-654.
- Cheng, D. (2013). The Development of the Service Industry in the Modern Economy: Mechanisms and Implications for China. *China Finance and Economic Review*, 1, 1-12.
- Clark, C. (1941). The Conditions of Economic Progress. *The Economic Journal*, 51 (201).
- Das, L., and Raut, R. (2014). Impact of Changes in Service Sector in India in Shaping the Future of Business and Society. *Procedia Economics and Finance*, 11, 795-803.
- De Yong, R. A. (1994). *Physiocracy: A Viewpoint of the Role of Agricultural Production in a Macroeconomic System*, Master's Thesis, University of Montana.
- Delaney, J. T., Jarley, P., and Fiorito, J. (1996). Planning For Change: Determinants of Innovation in U.S. National Unions. *Industrial and Labor Relations Review*, 49 (4), 597-614.
- Delaunay, J. C., and Gadrey, J. (1992). *Services in Economic Thought (C. 3)*. Netherlands: Springer.
- Duarte, M., and Restuccia, D. (2010). The Role of the Structural Transformation in Aggregate Productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1), 129-173.
- Dünya Bankası (2024). "Dünya Gelişmişlik Göstergeleri", <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (Erişim tarihi: 10.09.2024).
- Edgett, S., and Parkinson, S. (1993). Marketing for Service Industries-A Review. *Service Industries Journal*, 13 (3), 19-39.
- Edvardsson, B., Gustafsson, A., and Roos, I. (2005). Service Portraits in Service Research: A Critical Review. *International Journal of Service Industry Management*, 16 (1), 107-121.
- Eichengreen, B., and Gupta, P. (2013). Exports of Services: Indian Experience in Perspective. *Indian Growth and Development Review*, 6 (1), 35-60.
- Eschenbach, F., and Hoekman, B. (2006). Services Policy Reform and Economic Growth in Transition Economies. *Review of World Economics*, 142 (4), 746-764.
- Fisher, A. G. (1939). Production, Primary, Secondary and Tertiary. *Economic Record*, 15 (1), 24-38.
- Freeman, R. B. (1995). Are Your Wages Set in Beijing? *Journal of Economic Perspectives*, 9 (3), 15-32.
- Fourastié, J. (1949). *Le Grand Espoir du XXe Siècle*. Paris: Presses Universitaires de France. Reprinted as *Moderne Techniek en Economische Ontwikkeling* in 1965 Amsterdam: Het Spectrum.

- Fuchs, V. R. (1980). "Economic Growth and the Rise of Service Employment (June 1980), NBER Working Paper No. w0486", <https://ssrn.com/abstract=262708>, (Erişim tarihi:10.12.2022).
- Ghani, E., and Kharas, H. (2010). *The Service Revolution*. World Bank Publications Reports 10187, Washington DC: The World Bank Group.
- Griliches, Z. (1992). Introduction to "Output Measurement in the Service Sectors". In *Output Measurement in the Service Sectors*. University of Chicago Press, 1-22.
- Ginzberg, E., and Vojta, G. J. (1981). The Service Sector of the US Economy. *Scientific American*, 244 (3), 48-55.
- Glasmeier, A., and Howland, M. (1993). Service-led Rural Development: Definitions, Theories, and Empirical Evidence. *International Regional Science Review*, 16 (1-2), 197-229.
- Grubel, H., and Walker, M. (1989). *Service Industry Growth: Causes and Effects*. Canada: Fraser Institute.
- Guerrieri, P., and Meliciani, V. (2005). Technology and International Competitiveness: The Interdependence Between Manufacturing and Producer Services. *Structural Change and Economic Dynamics*, 16 (4), 489-502.
- Heckscher, E. F. (1994). *Mercantilism*. Lars Magnusson (Ed.), New York: Routledge.
- Jose Madeira Silva, M., Simoes, J., Sousa, G., Moreira, J., and Wagner Mainardes, E. (2014). Determinants of Innovation Capacity: Empirical Evidence from Services Firms. *Innovation*, 16 (3), 404-416.
- Kabeta, Z. E., and Sidhu, I. S. (2016). Service Sector: The Source of Output and Employment Growth in Ethiopia. *Academic Journal of Economic Studies*, 2 (4), 139-156.
- Kılıç, E. (2020). "Hizmet sektörünün çökmesi, Türkiye'nin çökmesine neden olmasın", *Son Söz Gazetesi*, <https://sonsoz.com.tr/hizmet-sektorunun-cokmesiturkiyenin-cokmesine-neden-olmasin>, (Erişim tarihi: 15.09.2023).
- Kim, H. J. (2006). The Shift to the Service Economy: Causes and Effects. *Institute for Monetary and Economic Research*, 7 (7), 1-49.
- Kuźnar, A. (2016). *Value Creation in the Service Economy*. Warszawa: School of Economics.
- LaHaye, L. (2011). "Mercantilism", *Econlib*, <https://www.econlib.org/library/Enc/Mercantilism.html>, (Erişim tarihi: 27.11.2023).
- Lashmi, P., and Kumar, S. (2012). Economic Growth and Impact of Service's Sector in India. *International Journal of Business Management & Economic Research*, 3 (5).
- Lazzari, Z. (2019). "What are the Causes of Rapid Growth in the Service Industry", <https://smallbusiness.chron.com/causes-rapid-growth-service-industry-16007.html>, (Erişim tarihi: 01.01.2022).
- Liebenstein, H. (1957). *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York: Wiley and Sons Inc.
- Marshall, A. (2013). *Principles of Economics (8th Edition)*. Palgrave Macmillan.
- Marx, K. [1968] (2002). Theories of Surplus Value. In *Business Cycle Theory, Part I Volume 1*. Routledge, 133-170.
- McLachlan, R., Clark, C., and Monday, I. (2002). Australia's Service Sector: A Study in Diversity. Productivity Commission Staff Research Paper, Ausinfo, *Canberra*, 1701.
- Melvin, J. R. (1989). Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach. *Journal of Political Economy*, 97 (5).
- Melvin, J. R. (1995). History and Measurement in the Service Sector. *The Review of Income and Wealth*, 41 (4), 373-501.
- Mill, J. S. (2004). *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*. Stephen Nathanson (Ed.), Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Moeller, S. (2010). Characteristics of Services – A New Approach Uncovers Their Value. *Journal of Services Marketing*, 24 (5), 359-368.
- Mujahid, H., and Alam, S. (2014). Service Sector as an Engine of Growth: Empirical Analysis of Pakistan. *Asian Economic and Financial Review*, 4 (3), 377-386.
- Owusu, S., Szirmai, A., and Foster-McGregor, N. (2021). In the Global Economy. *New Perspectives on Structural Change: Causes and Consequences of Structural Change in the Global Economy*, 270.
- Park, D., and Shin, K. (2012). *The Service Sector in Asia: Is It an Engine of Growth?* Asian Development Bank Economics Working Paper Series No. 322. Mandaluyong City: Asian Development Bank.
- Pattanaik, F., and Nayak, N. C. (2011). Employment Intensity of Service Sector in India: Trend and Determinants. *2010 International Conference on Business and Economics Research*, 1, 62-66.
- Pflüger, M., and Tabuchi, T. (2014). Services, Comparative Advantage and Agglomeration of Economic Activity: A Ricardo-Marshall Model. *54th Congress of the European Regional Science Association: Regional Development & Globalisation: Best Practices*, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve, 1-13.

- Ricardo, D., Sraffa, P., and Dobb, M. (2004). *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Piero Sraffa with collaboration M.H. Dobb (Ed.), Liberty Fund, United States of America.
- Rothbard, M. N. (2010). "Physiocracy and Free Trade in 18th-Century France", Mises Institute, <https://mises.org/library/physiocracy-and-free-trade-18th-century-france>, (Erişim tarihi: 28.10.2020).
- Rowthorn, R. E., and Ramaswamy, R. (1997). *Deindustrialization: Causes and Implications*, International Monetary Fund Working Paper No. 97/42.
- Salam, M., Iqbal, J., Hussain, A., and Iqbal, H. (2018). The Determinants of Services Sector Growth: A Comparative Analysis of Selected Developed and Developing Economies. *The Pakistan Development Review*, 57 (1), 27-44.
- Say, J. B. (1871). *A Treatise on Political Economy; Or the Production, Distribution and Consumption of Wealth*. New York: Augustus M. Kelley Publishers.
- Schettkat, R. (2007). The Astonishing Regularity of Service Employment Expansion. *Metroeconomica*, 58 (3), 413-435.
- Schettkat, R., and Yocarini, L. (2006). The Shift to Services Employment: A Review of the Literature. *Structural Change and Economic Dynamics*, 17 (2), 127-147.
- Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J. A. [1934] (2008). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*. Translated from the German by Redvers Opie, New Brunswick (U.S.A) and London (U.K.): Transaction Publishers.
- Shanmugam, V., and Latha, C. (2014). Growth of Service Sector in India. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 19 (1), 08-12.
- Singh, M., and Kaur, K. (2014). India's Services Sector and its Determinants: An Empirical Investigation. *American Research Institute for Policy Development*, 2 (2).
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations (1-1)*. University of Chicago Press.
- Soubbotina, T. P., and Sheram, K. (2000). *Beyond Economic Growth: Meeting the Challenges of Global Development*. Washington DC: World Bank Group.
- TÜBİSAD (Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği). (2020). "Bilgi ve İletişim Teknolojileri Sektörü 2020 Pazar Verileri", <https://tubisad.org.tr/bilgi-bankasi/detay/TUBISAD-2020-Bilgi-ve-Iletisim-Teknolojileri-Sektoru-Pazar-Verileri-ve-Trendleri-Raporu/49/3293/0>, (Erişim tarihi: 12.11.2022).
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). (2023). "Hizmet Ticareti İstatistikleri", <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.TotAndComServicesQuarterly>, (Erişim tarihi: 10.09.2023).
- Uwitonze, E., and Heshmati, A. (2016). Service Sector Development and Its Determinants in Rwanda. *Make Your Publications Visible*, 10117, 43.
- Vargo, S. L., and Morgan, F. W. (2005). Services in Society and Academic Thought: An Historical Analysis. *Journal of Macromarketing*, 25 (1), 42-53.
- Witt, U., and Gross, C. (2020). The Rise of the "Service Economy" in the Second Half of the Twentieth Century and Its Energetic Contingencies. *Journal of Evolutionary Economics*, 30 (2), 231-246.
- Wood, A. (1995). How Trade Hurt Unskilled Workers. *Journal of Economic Perspectives*, 9 (3), 57-80.
- Wu, Z., Yin, J., Deng, S., Wu, J., Li, Y., and Chen, L. (2016). Modern Service Industry and Crossover Services: Development and Trends in China. *IEEE Transactions on Services Computing*, 9 (5), 664-671.
- Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., and Berry, L. L. (1985). Problems and Strategies in Services Marketing. *Journal of Marketing*, 49 (2), 33-46.